

Головій Оксана (м. Луцьк, Україна)

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА

Попри розмаїття і значну кількість досліджень, у шевченкознавчому дискурсі виокремлюється кілька основних етапів: шевченкознавство ХІХ ст., що розвивалося в руслі культурно-історичної школи і робило акцент на змістових аспектах творчості «апостола правди і науки» (О. Огоновський); шевченкознавство кінця ХІХ – початку ХХ ст., презентоване спробами філологічно-естетичного та психоаналітичного прочитання Кобзарєвого доробку; радянське літературознавство, ґрунтоване на ідеях Шевченкового «революційного демократизму», «інтернаціоналізму» й «атеїзму»; новітнє шевченкознавство (1990-ті – 2010-ті рр.). У межах цих періодів прийнято вести мову і про здобутки діаспорних та зарубіжних дослідників творчості Т. Шевченка. Наша стаття є спробою бодай схематично окреслити стан сучасного шевченкознавства – етапу найбільш неоднорідного (розмаїття методологічних підходів, різноаспектність авторських концепцій), дискусійного (полеміки у процесі перегляду шевченківського канону) та «рухомого» (інтенсивна поява нових досліджень).

Із здобуттям Україною незалежності розпочався активний процес перепрочитання Т. Шевченка. Реформатором-шевченкознавцем став відомий славіст, професор Гарвардського університету Григорій Грабович. В Україні впродовж десятиліття з'явилося три його праці: «Шевченко як міфотворець: Семантика символів у творчості Тараса Шевченка» (К., 1991), «Поет як міфотворець» (К., 1998), «Шевченко, якого не знаємо: З проблематики символічної автобіографії та сучасної рецепції поета» (К., 2000). Етапна – перша з них (її англomовне видання було здійснено в 1982 р.; у 1991 р. дослідження вийшло друком у Києві в перекладі Соломії Павличко).

У монографії «Шевченко як міфотворець...» вміщено чимало ґрунтовних і цікавих (на той час епатажних) висновків; звернемо увагу на її концептуальні аспекти, важливі для розуміння основних тенденцій розвитку «постколоніального» шевченкознавства. Г. Грабович, використовуючи міфоаналіз та структуралістський метод аналізу тексту, показав, що «простота» Кобзаря – оманлива, що традиційні для українців образи є універсальними кодами, за якими – пласти прихованих значень. Користуючись методами, виплеканими «народницьким» і радянським літературознавством, неможливо помітити ці коди (не те, що розтлумачити їх), а відповідно осягнути глибину «Кобзаря». Наслідками ігнорування новітніх методологічних підходів, накладання Шевченкових творів на ідеологічну матрицю стали рецепційна примітивізація його творчості, «закам'яніння» шевченкознавства і перетворення Кобзаря на вигідну ікону – «мужика в кожусі», мученика й борця за соціальні права знедолених. Дослідник вказав напрямки подолання шевченкознавчої стагнації. Серед

основних, по-перше, «методологічний бум» у літературознавстві як засіб кардинального відходу від культивованої десятиліттями схеми вибіркового цитування і поверхневого тлумачення текстів Т. Шевченка; по-друге, прагнення знайти за міфологізованою постаттю Кобзаря людину і таким чином зняти навішені попередниками маски-ярлики, не пропонуючи натомість своїх, а наближаючись до «живого» Т. Шевченка.

Праця «Шевченко як міфотворець...» набула широкого резонансу: навколо неї розгорнулася дискусія, учасники якої не завжди обмежувалися лише рецензіями чи відгуками. Так, наслідком полеміки Оксани Забужко з Г. Грабовичем стало монографічне дослідження «Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу» (К., 1997). На відміну від представника зарубіжної літературознавчої думки, який вписував міфологізм Кобзаря в контекст типологій слов'янського романтизму, О. Забужко витоки Шевченкового міфу пов'язала з розпадом єдиного «транс'європейського» світогляду та його наслідком – пробудженням національної свідомості й потребою усвідомлення духовної окремішності національних спільнот, що формувалися. Згідно концепції української дослідниці, в Україні Т. Шевченко зреалізував цю потребу – як Пророк «українізував» християнський міф, закодувавши його у своїх творах. Попри критику О. Забужко окремих аспектів теорії Г. Грабовича, у концептуальних питаннях думки літературознавців взаємодоповнюються. Вона теж доводить необхідність прочитання Кобзарєвої творчості у світлі новітніх методологій (поєднує міфоаналіз зі структуралізмом та герменевтичним аналізом), розглядає Т. Шевченка як «міфотворця» (з'ясовує природу його міфологізму, розшукує метафізичні смисли, заковані в Кобзарєвих текстах), не відсікає міф України від міфу його життя (простежує специфіку перетворення біографії поета на універсальний національно-культурний міф) тощо.

В опозиції до Г. Грабовича і О. Забужко опинилися Петро Іванишин з працею «Вульгарний "неоміфологізм": від інтерпретації до фальсифікації Т. Шевченка» (Дрогобич, 2001) та Валерій Шевчук – автор дослідження «Personae verbum» (Слово і постасне) (К., 2001). Обидва науковці звинуватили опонентів у деканонізації Т. Шевченка та внесенні деструктивних елементів в українське літературознавство. При цьому ідеї Г. Грабовича і О. Забужко сприйняли досить поверхнево. Доказів чимало, найпоказовіший – спримітивізоване розуміння В. Шевчуком природи міфу – першооснови розкритикованих концепцій. Для прикладу звернемося до висновків дослідника. У підсумку до першого розділу своєї монографії на питання: «Чи можна назвати Т. Шевченка міфотворцем, як це подають сучасні дослідники Г. Грабович та О. Забужко?» – він дав таку відповідь: «На нашу думку, аж ніяк. Міфотворчість зумовлює вигадку, своєрідну модуляцію на догоду певним передзавзяттям. Г. Грабович вважає, що Т. Шевченко придумав український народ, тобто створив про нього міф, і тим одурив свій народ, власне, населення своєї землі. Здається, при цьому міфотворцем треба вважати не Т. Шевченка, а таки Г. Грабовича та його однодумців» [8, с. 30]. П. Іванишин, доводячи «невписування» Г. Грабовича та О. Забужко в русло

простеженого ним міфоаналітичного дискурсу, не висунув переконливих аргументів – висмикування з контексту окремих тез опонентів фігурувало доказом «культурного імперіалізму» та псевдонауковості їхніх концепцій.

Водночас дискутанти представили цікаві аналізи творів Кобзаря (особливо В. Шевчук), які, попри задекларовані науковцями висновки, підтверджували, а не спростовували міфологізм творчості Т. Шевченка. Очевидно, що витоки дискусії між Грабовичем-Забужко та Шевчуком-Іванишиним сягають не власне літературознавчої, а суспільно-політичної площини – своєрідного змагання між «націоналістами» та «західниками». Із настанням незалежності національно-патріотичний дух як свідчення антирадянщини не лише посприяв консолідації нації, а й зробив «ведмежу послугу» – спричинився до несприйняття всього «чужого» (російського, західноєвропейського, американського), у тому числі концепцій Г. Грабовича. Підтвердженням розгортання дискусії саме в цьому річищі стала видана на основі докторської дисертації П. Іванишина монографія «Національний спосіб розуміння в поезії Т. Шевченка, Є. Маланюка, Ліни Костенко» (К., 2008) та полеміки навколо неї. Показові й інтерв'ю літературознавця, в яких неодноразово звинувачено Г. Грабовича у відкиданні питомих українських методологій та зверненні до малопродуктивного методологічного «секонд-хенду» західної науки. В одному з них П. Іванишин охарактеризував кризь призму ідеологічних маркерів дві гілки сучасного українського літературознавства – «прогресивну» націоналістичну та «деструктивну» західну [3]. Не менш категоричний і В. Шевчук. В інтерв'ю газеті «Новий погляд» він так відгукнувся про концепцію Г. Грабовича: «Це не погляди, а виконана політична антиукраїнська диверсія» [цит. за: 6].

«Західництво» і «націоналізм» – одна з найболючіших і найбільш експлуатованих проблем як українського літературознавства, так і суспільствознавства, політології, історії, психології. Але як би там не було, насправді і Г. Грабович, і його опоненти робили одну справу – порушували шевченкознавчі стереотипи, виводячи літературознавство з «глухого кута». Ніби підсумовуючи вищесказане, Ю. Шевельов зазначив у передмові до структуралістсько-семіотичного дослідження Леоніда Плюща «Екзод Тараса Шевченка: навколо "Москалевої криниці"» (К., 2001)¹: «Нові шукання, започатковані Плющем і Грабовичем, не гарантують нехибності, але, навіть буди спірними або й просто збоченими, вони виводять шевченкознавство з його сну, непритомності, зціпеніння, мертвоти, викликають дискусію, боротьбу думок, змагання концепцій. Вони роблять шевченкознавство і самого Шевченка знову живими, сучасними нам, контрверсійними» [7, с. 6].

Одним із потужних пластів сучасного шевченкознавства стали дослідження досі неканонізованих подробиць Шевченкового життя.

---

¹ Перше видання цієї праці відомого українського дисидента й емігранта Л. Плюща було здійснено в Едмонтоні в 1986 р. З огляду на методологічну новизну, аргументованість висновків та оригінальність поглядів автора О. Забужко назвала «Екзод Тараса Шевченка...» «чи не найцікавішою шевченкознавчою працею останніх десятиліть!» [2].

Незважаючи на те, що ще в XIX ст. Ш. О. Сент-Бев обґрунтував важливість використання в літературознавчих студіях біографічного методу, українське літературознавство XIX–XX ст., будучи виразником світоглядно-ідеологічних обмежень і суспільно-політичних переорієнтацій, не спромоглося на наукову біографію Т. Шевченка – Кобзар донедавна залишався «письменником без біографії». Цю прогалину почали інтенсивно заповнювати упродовж останніх десятиліть: вийшло окремими виданнями чимало біографічних нарисів, були зібрані солідні збірки спогадів про Т. Шевченка, неодноразово коментувалися його «Щоденник» та епістолярій, відбувалися спроби створити телевізійні фільми, які б на масовому рівні розкривали донедавна приховані грані особистості поета. З-поміж інших варто відзначити колективну працю «Тарас Шевченко у приватному житті», видану Інститутом літератури імені Т. Шевченка цьогогоріч. У ній зібрано статті Сергія Сегеди («Зовнішність і антропологічні риси Тараса Шевченка»), Ігоря Марцінковського («І до всього треба було ще й занедужати...»), Надії Орлової («Ох, діти! Діти! Діти! Свята Божа благодать!»), Надії Наумової та Станіслава Реп'яха («Жінки в житті Тараса Шевченка»), Юлії Єрмоленко і Наталії Оробченко («Помешкання та місця перебування Тараса Шевченка»), Надії Наумової («...Гроші душу холодять...» та «Про свій одяг... турбувався дуже мало»), Юлії Єрмоленко («Кулінарні смаки Тараса Шевченка»), Марії Моклиці («Тарас Шевченко. Психологічний тип»). Назви публікацій говорять самі за себе – у них висвітлено особистісні аспекти життя Т. Шевченка. Автори статей з'ясовують індивідуальні риси психіки Кобзаря, розкривають специфіку ставлення Т. Шевченка до дітей та жінок, характеризують його зовнішність і стан здоров'я в різні періоди, подають перші в шевченкознавстві спеціальні розвідки побутові уподобання поета. І справа не в смакуванні пікантними подробицями Кобзарєвого життя, а в тім, що «без наукового, тобто точного і глибокого осмислення Шевченка як особистості, неможливе таке ж точне і глибоке осмислення його творчості. І навпаки» [4]. Це усвідомили ще в XIX ст. представники біографічного методу, однак у сферу «несвідомого» життя автора як сховку глибинних інтенцій творчості наважались зазирнути лише психоаналітики XX ст. Вивчення «духовної біографії» Т. Шевченка в психоаналітичному аспекті було розпочато С. Балеєм («З психології творчості Т. Г. Шевченка», 1916) і продовжено на новому пострадянському витку аж у кінці XX ст. З-поміж чималої кількості сучасних психоаналітичних студій (до прикладу статті Г. Левченко «"Вичаровування" любові як спосіб осягнення психічної гармонії у вірші Тараса Шевченка "N. N. – Мені тринадцятий минало"», М. Кошуби «Творчість Тараса Шевченка в контексті психоаналізу», Н. Момот «Психологія творчості Шевченка за матеріалами його Щоденника» та ін.) виокремлюються дослідження Н. Зборовської та М. Моклиці.

Ніла Зборовська в монографії «Код української літератури» (К., 2006) обґрунтувала концепцію, згідно якої українська література в художніх зразках моделює код української державності, базований на специфічному в різних письменників зв'язку між материнським / романтичним, що є

втіленням інстинкту життя, та батьківським / реалістичним (втілення духовної мужності) кодами. Материнсько-батьківський код у творчості Т. Шевченка став свідченням переростання Кобзарем своєї «романтично-материнської» епохи шляхом пошуків Великого слова як батьківського коду мужності. У цій причині міфологізації Т. Шевченка, знаковості його творчості в індивідуально-особистісному, національному та загальнолюдському вимірах.

У доробку Марії Моклиці є низка психоаналітичних статей, присвячених Т. Шевченку: «Покритка в творчості Шевченка (Психоаналітична інтерпретація)», «Покритка Шевченка в аспекті психоаналізу», «Реалізм / романтизм як бінарна опозиція культури і художній метод Т. Г. Шевченка», «Сон як архетип творчості Т. Г. Шевченка», «Тарас Шевченко як психологічний експресіоніст», «Тарас Шевченко. Психологічний тип». У цих працях виявлено психологічні й міфологічні витoki домінантних образів та мотивів творчості Кобзаря; на основі аналізу художнього доробку Т. Шевченка, його щоденника і листів, спогадів сучасників визначено психологічний тип («експресіоніст», екстравертно-інтровертна особистість) та творчий метод (романтизм) письменника, простежено еволюцію його ідіостилу тощо.

Неможливо оминати увагою ще одну тенденцію сучасного шевченкознавства, яка сприяє поборенню поверхневої оглядовості художньої спадщини Кобзаря. Її суть у перенесенні акцентів з кількості на якість – маємо на увазі посилення уваги до «жанру» аналізу окремого твору [детальніше про цей «жанр» див.: 4]. Кожен текст – складна художня система. Лише його багаторівневий аналіз дозволяє дати вичерпні відповіді на одвічні «що?» та «як?». Звісно, проникнення у формально-поетикальні та змістово-сміслові глибини тексту вимагає від реципієнта потужної акумуляції дослідницьких зусиль, однак водночас приносить оптимальні результати – розуміння поетичного світу письменника, «вільне плавання» в його найпотаємніших куточках. Ця тенденція домінує в дослідженнях багатьох шевченкознавців «старшої генерації». Серед них М. Коцюбинська («Етюди про поезику Шевченка» К., 1990),² В. Мовчанюк («Медитативна лірика Т. Г. Шевченка» К., 1993), А. Мойсієнко (Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша» К., 1997), Г. Клочек («Поезія Тараса Шевченка: сучасна інтерпретація» К., 1998), В. Смілянська та Н. Чамата («Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка» К., 2000), І. Дзюба («Тарас Шевченко» К., 2005), А. Скоць («Шевченкознавчі студії: декалог» Л., 2006; «"Щоб слово пламенем взялось": поетичний світ Тараса Шевченка» Л., 2013), Ю. Барабаш («Просторінь Шевченкового слова» К., 2011) та ін. У

² Спроби «комплексного», «філологічно-естетичного» прочитання «Кобзаря» були здійснені М. Коцюбинською ще в 1960-х рр. у працях «Образне слово в літературному творі: Питання теорії художніх тропів» (1959) та «Література як мистецтво слова» (1965). Дослідження «Етюди про поезику Шевченка» було написано в 1960-х рр., однак з'явилося друком лише в 1990 р. Шевченкознавчі статті є і у двотомному виданні літературно-критичної спадщини М. Коцюбинської «Мої обрії» (2004): «Перлина лірики Шевченка: естетичний аналіз вірша "Не кидай матері..."», «Шевченко – поет сучасний» та ін.

доробку кожного з них чимала кількість статей, присвячених багаторівневному аналізу Кобзаревих творів.

У цьому річищі плідно працює і «молодша генерація» літературознавців. До прикладу назвемо окремі дослідження. Серед них є монографії (Є. Лебідь «Метатекст поезії Тараса Шевченка та українська література: давня і нова доба» К., 2012), але найчастіше – статті: «Універсум "Причинної"» Л. Бондар (СіЧ. – 2005. – № 3), «Давидова арфа й Тарасова Кобза: про "Давидові псалми" Тараса Шевченка» І. Даниленко (СіЧ. – 2007. – № 5), «Вірш Тараса Шевченка "Тече вода з-під явора...": особливості розгортання теми» В. Левицького (СіЧ. – 2013. – № 9), «Поема Т. Шевченка "Сова": текстовий аналіз» А. Калинчука (Шевченкознавчі студії. – 2013. – Вип. 16) та ін. Ця тенденція позначена і на імагологічних дослідженнях (Яблонська О. Поетична творчість Т. Шевченка: соціо- та етнопсихологічні параметри образу москаля // Шевченкознавчі студії. – 2013. – Вип. 16), наратологічних студіях (Ткачук М. Наративна оптика поеми Тараса Шевченка "Катерина" // СіЧ. – 2009. – № 3), працях з порівняльного літературознавства: стаття Є. Прісовського «Про спорідненість поем Тараса Шевченка "Сон", "Кавказ" та А. Міцкевича "Поминки" і Г. Гейне "Німеччина"» (Тарас Шевченко і європейська культура: зб. пр. – К., Черкаси, 2000) тощо. Щодо останніх, то компаративістські студії – потужна ланка шевченкознавства, представлена передусім авторитетними іменами «патріарха» української компаративістики Д. Наливайка («Шевченко в європейському контексті», «Шевченко, романтизм, націоналізм») та шістдесятника І. Дзюби («Шевченко і Петефі», «Шевченко і Шиллер: візія ідеального стану суспільства», «Тарас Шевченко і Віктор Гюго», «Шевченко і Словацький»; більшість із них уміщена в підсумковому тритомному виданні «З криниці літ» К., 2006). Неможливо оминати монографій «"Коли забуду тебе, Єрусалиме...": Гоголь і Шевченко. Порівняльно-типологічні студії» (Харків, 2001) Ю. Барабаша, «Повісті Тараса Шевченка і західноєвропейські літератури» (К., 2014) О. Бороня та ін. Показові статті «Містична домівка в поезії Емілі Дікінсон і Тараса Шевченка» Т. Бовсунівської (Дивослово. – 2007. – № 5), «Байрон – Пушкін – Шевченко (типологія і трансформації байронічної поеми)» О. Ніколенко (Вісник Львівського університету. Іноземні мови. – Л., 2012. – Вип. 20), «Тарас Шевченко і Юзеф-Богдан Залеський: культурологічний контекст, перегуки» Ж. Ляхової (СіЧ. – 2003. – № 3) та ін.

Чимало досліджень присвячено актуальній для пострадянського культурного простору проблемі ставлення Т. Шевченка до християнства і православної віри. Працями останніх десятиліть послідовно розвінчано радянський міф про атеїзм Кобзаря. Назвемо окремі показові дослідження: «"Кобзар" і Святе Письмо» Г. Штоня (СіЧ. – 2000. – № 1), «Тарас Шевченко і українське православ'я» (Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 3) та «Віра Тараса Шевченка: деякі контрверсії» (Народна творчість та етнологія. – 2013. – № 3) в авторстві Д. Степовика, «Бог, релігія, церква в житті і творчості Шевченка» І. Дзюби (Сучасність. – 2004. – № 7/8), «Шевченко –

пророк України» А. Колодного (Релігійна панорама. – 2009. – № 3), «"Жива правда у Господа бога". Ще раз про Шевченкову теодицею» В. Пахаренка (Сучасність. – 2007. – № 7), «Морфологія "Снів" Тараса Шевченка в контексті біблійних оніричних пророцтв» В. Сулими (СіЧ. – 2011. – № 3) та ін.

Інтенсивно розглядається творчість Т. Шевченка в історичному та національно-історичному контекстах; до прикладу вкажемо монографії Ю. Барабаша («Тарас Шевченко: імператив України (історіо- й національно-історична парадигма)» К., 2004) і С. Цвілюка («Історична мудрість Великого Кобзаря: історизм і соціально-політичний вимір епічних творів Т. Шевченка» Одеса, 2008).

Значні здобутки має академічне шевченкознавство. Серед найновіших фундаментальних видань – третій та четвертий томи «Шевченківської енциклопедії» (К., 2013), восьмий та дев'ятий томи повного дванадцятитомного зібрання творів Кобзаря, четвертий том академічної «Історії української літератури» (К., 2014), присвячений Т. Шевченку (автор тому – академік НАН України І. Дзюба) тощо.

Окремо варто сказати про рецидиви «шевченкофобії» (І. Дзюба) – російськомовні книги «Вурдалак Тарас Шевченко. Інтелектуальний трилер» Олеся Бузини (К., 2000; оновлене та доповнене видання вийшло в 2009 р.) та «Тарас Шевченко – хресний батько українського націоналізму» (Луганськ, 2005) Г. Боброва, Н. Грекова та К. Дерев'янка. Автори намагалися всілякими способами (посиленням акцентів на дражливіх моментах біографії, підтасовуванням фактажу й відвертими інсинуаціями та наклепами) деканонізувати Т. Шевченка – дискредитувати Шевченка-людину і Шевченка-очільника нації, а відповідно й Україну як державу. За влучним висловом І. Дзюби, «воюючи з Шевченком, воюють з Україною» [1]. Показово, що Г. Бобров та К. Дерев'янка видали не менш контроверсійну книгу про Лесю Українку – «Українка проти України» (Луганськ, 2012). Попри очікування «замовників», ці праці не викликали серйозної дискусії в наукових колах, поширювалися хіба що на рівні масової літератури.

Як бачимо, сучасне шевченкознавство має ґрунтовні здобутки в різних царинах. Тим не менше в одній із промов Г. Грабович з болем зауважив, що навіть святкування Шевченківських днів залишається «тільки ритуалом», який не сягає «глибших коренів, не потягає за собою фундаментального нового бачення» Кобзаревих творів [цит. за: 5]. Можливо, до 2014 р. цей висновок був об'єктивним. Однак Революція Гідності (чи не приурочена до ювілею Кобзаря?) та буремні події на сході України «оживили» Т. Шевченка – його слово наповнилося новим сенсом і вилилося (як і мріяв Г. Грабович) «у конкретніші дії, у якийсь дух реформи, дух переосмислення» [цит. за: 5]. 200-ліття з дня народження Т. Шевченка стало його другим приходом у світ...

ЛІТЕРАТУРА

1. Дзюба, І. Шевченкофобія в сучасній Україні / Іван Дзюба // Режим доступу : www.twirpx.com/file/1391569/
2. Забужко, О. Леонід Плющ: повернення додому? / Оксана Забужко // Режим доступу : www.blogs.pravda.com.ua/authors/zabuzhko/4718aaf062258/.
3. Іванишин, Петро: «Найбільше мені зараз бракує присутності батька» / розмову вів Анатолій Власюк // Режим доступу : www.dontsovnyc.org.ua/index.php?m=content&d=view&cid=100.
4. Клочек, Г. *Моя Шевченкіана 2014*. Враження “дежав’ю” у шевченкознавчій науці і як з ним боротися : стаття 2 / Григорій Клочек // Режим доступу : www.anvsu.org.ua/index.files/Articles/Klochek2014/2.htm.
5. Куделя, С. Професор Григорій Грабович закликає менше хвалити Шевченка і більше читати його / Сергій Куделя // www.radiosvoboda.mobi/a/913552.
6. Салига, Т. Микола Вінграновський і не тільки він... у критичній рецензії Валерія Шевчука / Тарас Салига // Режим доступу : www.litgazeta.com.ua/node/2670.
7. Шевельов, Ю. Слово впроваду до Леоніда Плюща як шевченкознавця/ Юрій Шевельов // Плющ Л. Вибране. Екзод Тараса Шевченка: навколо «Москалевої криниці»: дванадцять статтів / Леонід Плющ ; передм. Ю. Шевельова. – К. : Факт, 2001. – С. 5–21.
8. Шевчук, В. «Personae verbum» (Слово іпостасне) : розмисел / Валерій Шевчук. – К. : Твім-інтер, 2001. – 263 с.